

16/5

STÅNDPUNKT OCH TAKTIK

HERBERT TINGSTENS TAL
VID UPSALASTUDENTERNAS VÅRFEST 1948

KÄNN DIG SJÄLV! Var dig själv!" Det är två uppmaningar som riktats till oss sedan årtusenden, och deras prestige är betydande. Ett ögonblicks reflexion visar visserligen att dessa slagord, liksom de flesta andra, inte är alldeles äntydiga. Sökandet efter självkänedom är en verksamhet som förändrar den gestalt vi söker fånga; snart jagar vi, såsom Valéry's Monsieur Teste, med en ficklampa på allt trängre och mörkare gångstigar. Men om jag väljer den anspråkslösare formuleringen: "Nå en ståndpunkt! Arbeta för denna ståndpunkt!" möter knappast samma svårigheter. Jag skall söka tillämpa den tanken på dagens politiska situation.

Taktiken, tendensen att begagna så effektiva medel som möjligt för att uppnå de högre syften vilka betraktas som mål, har alltid i viss mån förvanskats det politiska ställningstagandet. Man gör något eller säger något som i och för sig inte är ett riktigt uttryck för övertygelsen, i avsikt att vinna en mera väsentlig sak. Men denna taktiska synpunkt har säkerligen hos oss spelat en större och mera förvirrande roll under de senaste årtiondena, särskilt sedan nazismens makt tillträde 1933, än förut under hela den tid då en politisk debatt funnits i vårt land. I stort sett avskyddes det svenska folket nazismen, och denna avsky ökades med Hitlerregimens expansion före kriget och under de första krigsåren. I takt med avskyn stegrades emellertid också fruktan för nazisterna, och därmed också fruktan att ge uttryck åt sin övilja. Neutralitetspolitiken ansågs nödvändig göra en hållning som skulle övertyga den potentielle angriparen om att vi även i vårt inre var likgiltiga eller åtminstone föga starkt engagerade. En rad av våra ledande politiker gick med energi till detta värv. De fördömde hela kriget och betecknade de krigsför-

de som galningar, som om svenskar-na varit det enda förnuftiga folket i världen och som om icke vår framtida existens som nation var beroende av den ena partens seger. De förklarade att krigets utgång var av ringa eller ingen betydelse för oss — samtidigt som rapporterna inlöpte om grymheterna i Polen, i Norge, i Frankrike. Det förekom till och med att ministertal i pressen spreds i förfalskade, défaitistiska versioner, vilka talaren själv införde sin svenska publik icke vågat använda. Möjligheterna att inskrida mot böcker och tidningar utnyttjades mot dem som gav uttryck åt svenska värderingar, men icke mot dem vilkas verksamhet var ett hot för oberoendet och självstyrelsen. Det kunde stundom synas tveksamt om här förelåg en medveten tävlan i slughet eller en omedveten tävlan i ohederlighet. Den taktiska, den diplomatiska attityden triumferade hos de härskande så totalt att det syntes osäkert om den verkliga var blott taktisk och diplomatisk.

Denna officiella inställning började påverka även de enskilda, de som i statsmannatal kallas personer utan ansvar. Någon gång under de mörka åren 1940—42, då engelsmännen vunnit en framgång — kanske "Bismarck" hade sänkts eller italienarna för andra gången flydde över Tripolis öknar — träffade jag på gatan en gammal bekant, om vars liberala uppfattning jag inte kunde hysa något tvivel. Då jag sade några ord om "att just nu går ju kriget bra" fick jag till min förvåning svaret: "Jag vet inte riktigt vad du menar, jag ser kriget uteslutande ur rent svensk synpunkt." Mannen hade redan börjat tala som om han vore utrikesminister. "Den svenska ståndpunkten", det var som bekant den hopprullade igelkottens — men igelkotten gömmer i denna situation

även ögonen, han är beväpnad men också blind.

Min avsikt är här inte att diskutera den svenska politiken under krigsåren. Inte heller att förneka att ministrar i sina uttalanden måste iaktta större återhållsamhet, för att stanna vid det klassiska ordet, än privatpersoner. Vad jag vill hävda är att den taktiska synpunkten under dessa år blev för bestämmande, att klyftan mellan de ord man uttalade och de åsikter man hyste — eller åtminstone privat eller efteråt sade sig hysa — blev för stor, att denna officiella listighet påverkade menige man och hotade att försvaga klarheten och motståndsviljan, att därmed följde en blandning av moralisk olust och godtagande av det omoraliska, som var onödigt markerad även med hänsyn tagen till att det gällde ett folk som stod utanför en för dess egen framtid avgörande strid. Under åren efter kriget har i Sverige, liksom — efter vad man sagt mig — i vissa andra under kriget neutrala länder, den en gång inhämtade rutinen fortfarande praktiserats; en försiktighet, en rädsla att säga ifrån, som av utövarna förnummits som finess och diplomati, har färgat den utrikespolitiska debatten, och på många håll, särskilt det officiella, tycks man ha sett sitt ideal i ett folk av legationssekreterare. Dessa tendenser har varit desto farligare som den nu föreliggande situationen icke kännetecknas av en extrem fara som antingen snabbt måste bli realitet eller gå förbi, utan av en spänning som kan tänkas förbli under många år eller till och med under årtionden. Risken att vad som uppfattas som taktik skall bli karaktär, att diskretionen småningom skall utmynna i bristande förmåga att ta ställning, är nu en helt annan än under krigsåren, då man kunde räkna med fortvaron av en bunden indignation, när som helst möjlig att frigöra. Under de senaste månaderna har visserligen klarare linjer framträtt, men dimman, böjligheten, halvheten från en lång tid av behärskning och förkonstling kvarstår; det är tillräckligt, för att konstatera detta, att läsa de officiella talen och den officiösa pressen.

Frågan om ståndpunktstagande och ståndpunktsdeklaration måste också ses mot bakgrunden av de rörelser vilka under senare tid stått i centrum av oron och intresset.

De åskådningar som sedan årtionden varit skräck och krig är i vik-

tiga punkter likartade. De tror alla på att det goda uppnås med onda medel. Även Hitler och Mussolini såg vid horisonten en idyll, om också så reglementerad att den för många framstod som ett fängelse. Gemensamt för dem alla är tanken att mänskligheten efter ett skede av konflikter, våld och förnedring skall nå, inte precis paradiset, men ett definitivt liv av fred, ordning, lugn och välstånd. Klarast, och utifrån de mest anständiga premisserna, har denna linje utförts i den kommunistiska regim som nu, ett ständigt större och svartare moln, hotar Europa och världen. Man erkänner, man bekänner med glädje att en lång period av förtryck, hårdhet, hierarki är nödvändig för att en gång friheten skall blomma. Lyckan skymtar som belöningen för svårigheterna, lidandet och till och med den frivilligt, som ett provisorium, godtagna onsdiken. Den drömmen, första gången skildrad i Dostojevskijs "Onda andar", har ättio år senare blivit en mardröm för oss alla.

Varför en mardröm? Låt mig föra bevisningen i olika etapper. Det enklaste och kanske mest avgörande svaret är att vi vägrar att låta oss själva och några generationer efter oss bli ett slags råmaterial i historiens verkstad. Vi vill inte bli drängar, ondsinta drängar, och vi vill inte göra våra barn till drängar, därför att en gång i en framtid lyckliga människor skall befolka världen. Livet gäller oss. Varför skall vi och generationerna kring oss gå i mörker för att en gång ljuset skall komma?

Men den synpunkten är i grunden sekundär. Det viktiga är att vi inte tror på den förvandling som de totalitära åskådningarna talar om. Vi tror inte på den romantiska dialektik enligt vilken friheten en gång skall bryta fram ur förtryck och underkastelse. Friheten är inte en explosion med tvånget och terrorn som dynamit, utan en mognad frukt av toleransen och sammanlevnaden under skyddet av lagar som siktar till individens frigörelse och säkerhet. Genom ofriheten förbereder man inte friheten, tvärtom. Man fostrar härskare som i varje impuls till självständighet och personligt ansvar ser ett hot mot sitt välde. Man fostrar behärskade, vilkas enda förhoppning blir att genom en orolig och välsinnad lydnad göra sig förtjänta av en subalterna existens. Friheten vid horisonten försvinner, kvar står tvånget, bugningarna, hårdheten och ångesten. En enskild människa kan inte förverkliga tanken att genom ett tomt och disciplinerat liv köpa sig frihet på ålderdomen. Ett folk eller en mänsklighet kan det än mindre. Vad man lockar oss med är en framtid av frihet, vad man omedelbart vill ge oss är en samtid av andligt elände; följer vi lockelsen, får vi eländet, men våra efterkommande får aldrig friheten.

Att denna insikt har vunnit plats även hos de totalitära lärornas förkunnare visar den omläggning av propagandan för dessa läror som alla kunnat iaktta. Kommunisterna, liksom förut nazisterna och fascisterna, har djärvheten att påstå att redan den regim som ursprungligen ursäktades som ett provisorium innefattar de värden som från början tillskrevs fulländningen. Man påstår att en

ordning enligt vilken politikens riktlinjer från dag till dag omläggas av en diktator, enligt vilken vad som en dag är heligt den andra är förkastligt och förrädiskt, enligt vilken varje uttalande måste vara en lovsång till de maktägande, enligt vilken politiska partier, offentliga debatter, privata samtal av kritisk natur, ja, till och med strejker och krav på att personligen få bestämma sina arbetsuppgifter är förbjudna — man påstår att denna ordning ger den sanna friheten. Man går längre. Rousseaus absurda tanke att fången är fri blott han sitter fängslad enligt lagen förkunnas med allvar och anspråk på djupsinne; koncentrationslägrens offer och miljonerna av slavarbetare är fria, ty det är i frihetens namn de pinas. Jämlikhet råder, trots de väldigaste skillnader i inkomst och social ställning, ty det är, säger man, i statens, det allmännas intresse som olikheterna genomförs. Så säger man i diktaturerna, och och man finner eftersägare även hos oss. För tio år sedan lyssnade vi till resenärerna från Tyskland, respektfulla, tacksamma, ibland lugnt själv-säkra, ibland litet tveksamma — hur mycket var man själv bedragen och hur långt kunde man bedra andra? — och senast för ett år sedan hörde vi en grupp i Ryssland kringfraktade resenärer berätta om allt utom om skräckan. Just nu är marknaden för dessa skämt dålig; må den förbli det.

Det är därför en metod att bortförklara och försköna då man sedan årtionden talar om strid mellan ideologier. Vad som utmärker de totalitära regimerna är icke främst åskådningen — den är knappast mer än en fana och ett lockbete — utan den av alla hänsyn obundna, till system upphöjda maktutövningen. Om denna maktutövning sker i fascismens eller kommunismens namn är likgiltigt. Den utgör ingen ideologi; när började vi kalla omänskligheten, tortyren, likvideringen för ideologi? Typiskt är att detta fördunklande tal om en strid mellan ideologier föres endast i situationer då det politiska läget är ovisst, då man är rädd att det onda skall segra; ordet ideologi är en formel för anpassning som står mitt emellan oberoendet och knäfallet, det är en artighet mot de farliga. Vem talade om ideologi då på en gång de nazistiska grymheterna var avslöjade och nazismens makt undergrävd? Vem vågade då säga att normmän och danskar var invecklade i en ideologisk kamp; var och en visste att de stred mot bödelsdrängar och fångvaktare, inte mot en ideologi. Låt oss inte smutsa ner ord som religion och ideologi genom att använda dem då pinade människor och förtryckta folk strider för sin rätt att leva.

Att de totalitära regimerna trots allt kan vinna anhängare bland de fria folken är icke svårt att förstå. Ett agitationsvapen, särskilt för kommunismen, är den ursprungliga åskådningen, i praktiken sedan länge övergiven i hemlandet och nu användbar blott som exportartikel. Men viktigare är andra faktorer. Man utnyttjar alla skäl till missnöje, begagnar inför varje samhällsgrupp de argument som passar den, för en i ordets mest egentliga mening ohämmad propaganda; kom ihåg att Hitler nådde makten inte genom att tala om krig, utan genom att utlova högre tullar åt bönderna, större trygghet åt arbetarna och minskad socialpolitik åt företagarna och att Lenins vallöften var jord och fred, inte socialisering och diktatur. Lögn och politik är begrepp som aldrig varit varandra främmande, men först de totalitära riktningarna har uppfunnit vad man kan kalla den totala lögnen, den lögn som kallar slaveri frihet och despoti folkstyrelse och som brukas på alla områden, i alla doser, mot alla grupper. Dessa metoder är möjliga därför att rörelsen, om den en gång vinner väldet, icke riskerar ansvar och redovisning. Då nedslås allt motstånd, och de som vägar påminna om givna löften ställs inför exekutionsplutonerna eller skickas till slavlägren.

Dag efter dag kan vi fastställa att denna taktik till en viss grad är effektiv. Tag de totalitära regimernas grymheter. Före kriget och i början av kriget mötte vi ständigt människor som vägrade att tro på den nazistiska terrorn; de talade om att inga bevis fanns, att uppgifterna var motstridiga, som om man kunnat vänta att den nazistiska statsledningen skulle givit officiella rapporter om tortyren. Men nazismens nederlag minskade frekvensen av dylika uttalanden; det var lätt att tro på den besegrades ondska. I dag möter samma skepsis beträffande kommunismens teknik; man vill inte tro på Buchenwald 1948, liksom man inte trodde på Buchenwald 1940; endast 1944—45 var det alldeles tryggt att tro på Buchenwald. Märk väl att de människor som i dylika fall har så svårt att tro ofta är hederliga och ömsinta, ur stånd att själva tänka sig som verktyg för grymheten. Men märk också att dessa människor, som visar en nästan pedantisk kritik, en mer än vetenskaplig kräsenhet inför icke helt bestyrkta skildringar, ofta är desamma som vägrar att skaffa sig den säkra kunskap de erbjuds, som aldrig läste en bok om Hitlers jedeförföljelser och aldrig läser en bok om Stalins slavläger. De är icke lögnare, men de lever och vill leva i dunkel, de känner sig dragna till en hälsosam okunnighet.

Tag de totalitära regimernas försök att sudda ut frihetsbegreppet: Mussolinis ord att fri är blott den som är oförmögen att tänka annat än i takt med nationen, dvs. statsledningen, Stalins ord om att den är fri som tänker som den till makt komma proletära klassen, dvs. än en

gång statsledningen, de dröserade filosofernas tal om det ordinära frihetsbegreppets oklarhet och relativitet, om friheten som en inre upplevelse, oberoende av allt yttre tvång. För några veckor sedan, då en rad författare diskuterade dessa frågor, fick vi jämt uttalanden av lysande klarhet bevis för att dylika tankegångar haft inflytande även här; vi mötte spöken ur det mänskliga slarvets och den mänskliga förvirringens idéhistoria.

Alla har vi klart för oss att friheten är ett relativt begrepp och att man strängt taget måste tala om ett mått av frihet eller friheter i stället för frihet i allmänhet. Var och en har i vårt land legal rätt att trycka böcker och att utge eller skriva i tidningar, men den rätten kan inte, och kan aldrig, utövas av alla; jämlikhet i fråga om reell frihet är otänkbar och existerar lika litet i demokrati som i diktatur. Men skillnaden mellan dessa båda regimer är likväl så stor att relativitetstanken saknar betydelse för bedömandet. I vårt land kommer alla åsikter till tals; en tanke skall vara bra dum eller bra vansinnig för att inte finna väg till offentligheten; den politiska ståndpunkten lägger inte hinder i vägen. I despotierna är alla möjligheter till andlig samfärdsel — från tidningar och böcker till radio och vetenskap — förvandlade till en ofantlig högtalare för staten. Och vad är staten: intet mystiskt, utan helt enkelt en byråchef, en partijänsteman, i sin högsta inkarnation en ensam diktator, vars omdömesförmåga ständigt försvagas genom en isolering, avbruten blott genom umgänge med rädda underordnade, lakejer snarare än rådgivare. Och med denna ordning, som är oändligt mycket hårdare och mera fördummande än de gamla enväldenas censur, vågar man jämföra friheten i det demokratiska samhället.

(Slutet av talet publiceras den 18 maj.)

18/5

STÅNDPUNKT OCH TVIVEL

Här nedan följer senare delen av HERBERT TINGSTENS tal vid Uppsalastudenternas vårfest den 15 maj. Första delen av talet var införd i Dagens Nyheter den 16 maj.

MAN KLAGAR över omöjligheten att finna en metafysisk förankring för värderingen och åsikten, och många påstår till och med att det mörker som enligt deras mening sveper över mänskligheten är en följd av att traditionella, stärkande, livgivande föreställningar övergivits. Man ropar på en gud eller åtminstone på en världsåskådning som skall ge den västerländska kulturen enhet och vitalitet.

Det är svårt att nå någon levande föreställning om sättet att tänka lät oss säga för tre hundra år sedan i jämförelse med sättet att tänka i dag. Men den oerhörda skillnaden kan inte betvivlas. Främst består den sannolikt i att tron på en styrande, utomvärldslig makt försvunnit eller försvagats, att tanken på ett lyckligt och gott samhälle av denna världens trängt undan Augustini himmelska stad. Upplysningstidens stora genombrott, så ofta skildrat med ett slags ytlig överlägsenhet i våra skolböcker, är bestämmande för vårt tänkande. Man bevarade, skriver Paul Hazard, den senaste store skildraren av 1700-talets intellektuella revolution, en gud, men en gud så avlägsen och så blek "att han inte längre oroade det mänskliga samhället genom sin närvaro, att han inte störde det genom sin vrede eller bortskymde det genom sin ära". I stort sett har den situationen förblivit. Även för dem som är religiösa eller kallar sig religiösa har Gud upphört att vara ledare. Han har förvandlats till en garant för egna värderingar och resonemang. Han regerar, men styr inte; bibelordet är inte utgångspunkten för ställningstagandet, men väl är Guds vilja fortfarande en sanktion för den genom andra metoder vunna övertygelsen. Detta religionens försvagande, som det vore orimligt att kalla en bankrutt, men som måste betecknas som en resignation, framgår kanske klarast av samtidens apologetiska förkunnelse: den moderna teologins abstrakta läggning, försöket att bygga en ny predestinationslära på studier av vildarnas religiositet, tendensen att framhäva trons nytta i stället för dess sanning, glädjen över naturvetenskapens svårigheter, nästan parodiskt markerad i hävdandet av att det är på den förlupna elektronen i Heisenbergs osäkerhetsrelation som det högsta väsendet skall återkomma.

Den jordiska framstegstanke som på 1700-talet framträdde som religionens arvtagare och som nästan genomgående byggde på det schema kristendomen utarbetat har emellertid icke visat större hållfasthet än de lärur vilka den trodde sig kunna ersätta. Föreställningen om att mänskligheten med naturnödvändighet måste gå mot allt större fullkomning, att högre välstånd, rikare kultur, allmänna och djupare lycka väntade oss i framtiden, är i alla sina varianter raserad; vi tror inte — utom några flockar av sekterister — på dessa löften, vare sig de kommer från Hegel eller Marx, Comte eller Spencer. Inte heller den gren av framstegsläran som utrustar de särskilda nationerna med en obetvinglig förmåga att förverkliga bestämda ideal, som ser den nationella utvecklingen som en mognad från frö till blomma, har kunnat bevara sin kraft att övertyga. Att även denna världsliga metafysik brutit samman beror på

flera skäl. Den vetenskapliga analysen har avslöjat de ohållbara förutsättningarna och de fiktiva sammanhangen. Händelserna har inte besannat de förutsägelser på kortare sikt som ingått i de storvulna systemen. Forskningen har i allt högre grad påvisat vad man kan kalla det slumpvisa i kulturernas uppkomst och undergång och framhävt miljöns bestämmande inflytande på människornas handlings- och tänkesätt. Då man får klart för sig att intelligens och karaktärsskillnader mellan olika folkgrupper som ansetts ärftligt särpräglade, exempelvis negrer och vita, nästan uteslutande sammanhänger med omgivning och uppfostran blir det omöjligt att upprätthålla tron på en medfödd och oförstörbar nationell egenart, en av de föreställningar som sedan romantiken spelat största rollen i folkens liv.